1923-чү илдән чыхыр

АЗӘРБАЈЧАН

Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын

ајлыг әдәби-бәдии журналы

5

МАЈ

1982

БУ НӨМРӘДӘ:

9 МАЈ—ГӘЛӘБӘ КҮНҮ

БОРИС ОЛЕЈНИК — Экс-сода (ше'р) 3

НӘСР

АФАГ МӘС'УД — Човғун (һекајә) 5

БАЈРАМ БАЈРАМОВ — Фәвгәл'адә һадисә вә ја чөл пишији (роман, әввәли) 18

ВАГИФ ӘЛИХАНОВ — Әкмә гәм ағачы... (кино-повест, сону) 80

һ. ЧАВИД—100

ВАГИФ ЧӘБРАЈЫЛЗАДӘ — «Бир сөјүд будағы гојун дан јеринин алтына» (силсилә ше'рләр) 13

СӘНДӘН КИМ КЕЧДИ, ДҮНЈА

ВАГИФ СӘМӘДОҒЛУ — Никар хала... (ше'р) . . . 16

МААРИФ СОЛТАН — Дүнән бир хәбәр кәлди (ше'р) . 17

ОСМАН ФӘРМАНОҒЛУ — Гәминдән јухары дуран адам (ше'р) 17

ПОЕЗИЈА

ФИРУЗӘ МӘММӘДЛИ — Ше'рләр 66

АДИЛ ЧӘМИЛ — Ше'рләр 69

АББАС АБДУЛЛА — Инам сааты (поема) 71

ДАВУД ОРДУБАДЛЫ — Ше'рләр 77

ГӘШӘМ ИСАЗАДӘ — Ше'рләр 79

ӘДӘБИ КӘНЧЛИК

СҮЛЕЈМАН ОСМАНЗАДӘ — Ше'рләр 118

АВДЫ ГОШГАР — Ше'рләр 118

МӘҺӘРРӘМ ГАСЫМОВ — Ше'рләр 120

САДАЈ ШӘКӘРЛИ — Ше'рләр 121

АКИФ МУСАЈЕВ — Ше'рләр 121

САДАЈ БУДАГОВ — Дәнкә (һекајә) 122

РАФИГ ТАҒЫЈЕВ — Үмид (һекајә) 126

СӘЈЈАД САЛАҺОВ — Гарпыз (һекајә) 127

ССРИ—60

ЈУРИ КАЗАКОВ — Јухуда сән ачы-ачы ағлајырдын (һекајә) 134

ТӘНГИД ВӘ ӘДӘБИЈЈАТШҮНАСЛЫГ

ПӘНАҺ ХӘЛИЛОВ — Низами Лејлисинин милли мәнсубијјәти 145

ВАГИФ ЈУСИФЛИ — Роман һаггында мүлаһизәләр . 152

КИТАБЛАР, РӘ'ЈЛӘР

ВӘЧИҺӘ ФЕЈЗУЛЛАЈЕВА — «Саиб Тәбризинин сәнәт дүнјасы» 171

ВӘЛИ НӘБИЈЕВ — Шәхсијјәт вә јарадычылыг . . 174

СӘРҺӘДСИЗ СӨЗ СӘРВӘТИМИЗ

НАЗИМ РИЗВАНОВ — Вәтәнпәрвәр шаирин јени төһфәси 178

МУСА АДИЛОВ — Вәтән, һәр шејдән әввәл, дил демәкдир 183

САТИРА ВӘ ЈУМОР 187

КИТАБ РӘФИ 191

© «Азәрбајчан» 1982.

ПӘНАҺ ХӘЛИЛОВ.

НИЗАМИ ЛЕЈЛИСИНИН МИЛЛИ МӘНСУБИЈЈӘТИ

Низами Кәнчәвинин јарадычылығында «түрк» сөзүнүн кениш анлајышы вар. Әдәби арашдырмалар бу анлајышын чаларларыны мүәјјәнләшдирмәјә доғру јөнәлмишдир. Сон мәгаләләр дә көстәрир ки, вахтилә мүәјјән сәбәбләр үзүндән аз диггәт јетирилмиш «түрк» анлајышыны Низами јарадычылығында бүтүнлүкдә ачмаг чәһдләри әчдадымызын тарихә, дөвләт гуручулуғуна, халглар, тајфалар талејинә вә онларын гаршылыглы мүнасибәтләринә бахышыны даһа дәриндән өјрәнмәјимизи асанлашдырыр; онун сурәтләр аләмини, сурәтләрин прообразы проблемини ајдын, тарихән доғру гаврамағымыза көмәк едир.

Рүстәм Әлијевин «Низами поемаларында гыпчаг-оғуз көзәли» адлы мәгаләси «Азәрбајчан» журналында «Фактлар, јозмалар» рубрикасы илә чап олунса да, орада Низами әсәрләриндәки сурәтләрин прообразлары барәдә дәрин тәдгигат вардыр. Мүәллифин галдырдығы бу проблеми кенишләндирмәјә, ону әдәби-бәдии тәһлилдән кечирмәјә еһтијач дујулур.

Низами Кәнчәви Лејлисинин милли мәнсубијјәти барәдә ачдығымыз сөһбәт бәлкә дә бә'зиләринә «јозма» кими көрүнсүн; «әрәб мүһитини әкс етдирән, гәһрәманлары әрәб олан бир поемада милли мәнсубијјәт ахтармаг күнүн күнорта чағы ишыг ахтармаг дејилми?» — дејә сорушанлар бәлкә дә тапылсын.

Биз белә бир еһтималы нәзәрә алыб үч истигамәтдә шәрһ вермәји лазым билдик: 1) Лејлинин «түрк» гызы олмасы барәдә мәтнин ачыг-ашкар мә'луматыны нәзәрә чатдырмаг; 2) Лејлинин түрклүјү барәдә мәтнин шәрһә мөһтач олан јерләрини көздән кечирмәк; 3) Низами вә Фүзули Лејлисини бир-бирилә тутушдуруб милли фәргләри үзә чыхармаг.

«Лејли вә Мәчнун» поемасында «Баһарын вәсфи вә Лејлинин хурмалыг сејринә кетмәси» фәслинин ашағыдакы мисралары бизи дүшүнмәјә мәчбур етди:

Бахыб күл фәслинин
чәмәнләринә
Лејли гәдәм басды онун сејринә.
Сонра сачларыны һөрәрәк јенә,
Су сәпди күлүнүн јагут рәнкинә.
Һаман гәбиләнин көзәл гызлары,
Алды орталыға бизим дилдары.
Әрәб торпағында түрк иди онлар.
Хошдур әрәббојлу **түрк** олан никар.
(сәһ. 96)

Әрәб торпағында түрк гәбиләсиндән олан гызлар! Бу мә'лумат һејрәтимизә сәбәб олду. С. Вурғунун поетик тәрчүмәсинин орижинала јахынлығыны јохламаг үчүн Вәһид Дәсткирдинин е'тибарлы мәнбә сајылан вә шәмси 1313-чү илдә Теһранда нәшр етдирдији (изаһатла) «Лејли вә Мәчнун»ун тәнгиди мәтнинә үз тутдуг вә:

Әрәб торпағында түрк иди онлар,
Хошдур әрәббојлу түрк олан никар

бејтинин әслиндән узаглашмадығына әмин олдуг. Әсли беләдир:

«Торкане әрәб нешиншан нам,
Хош башәд торке тазиәндам.
(сәһ. 87)

Әрәб әфсанәсинин гәһрәманы сајылан Лејлинин шәхсиндә бир түрк гызынын вәсф олунмасы, әрәббојлу түрк көзәлләринин ифтихарла тәрәннүмү әчдадымызын милли гүруру илә бизим һиссләримиз арасында бир көрпү салды. Ағлымыза белә бир фикир дә кәлди ки, әкәр Лејли вә Мәчнунун бәлалы ешгинә даир мәшһур әфсанә исламијјәтдән әввәл јаранмыбса, түрк гәбиләсинин әрәб торпағында јашамасыны көрәсән Низами һәмин дөврә аид олан тарихи бир факт кими көтүрмүш, јохса ону мүасирләшдирмишдир? Икинчи бир фикир дә доғду ки, Низами Әрәбистанда түрк гәбиләсинин јашадығыны тәсдиг едир, түрк көзәлләриндән (гызларындан) данышырса, Лејлини дә түрк сајырмы? Ахы, әрәб күбарларына хидмәт едән түрк чаријәләри олмушдур. Бәлкә Лејли әтрафындакы гызлар да һәмин кәнизләрдәндир?

Лејлинин атасынын Нофәллә икинчи мүһарибәдә мәғлуб олмасы вә ондан аман истәмәси фәслиндә гәбилә башчысынын өз милли мәнсубијјәтини кизләмәси сәбәбини арашдыранда бу суаллара чаваб тапмаг чәтин олмур. Лејлинин атасынын јалварышы С. Вурғунун тәрчүмәсиндә беләдир:

Јалварды Нофәлә: Еј бөјүк инсан,
Күвәнир тачына бу Әрәбистан.
Дәрдли бир гочајам, үрәјимдә гәм,
Сәндән узаг олсун, јаман күндәјәм.
Горхараг **әрәбин** тә'нәләриндән,
Әчәм ләгәбини кәздирирәм мән.
Башымын дәрдинә, севдасына бах,
Бәхтимдән көрүрәм мән буну анчаг.

Бизә е'тираз едә биләрләр ки, адынын, намусунун әрәбләр көзүндә ләкәләнмәсиндән горхуја дүшән һәр бир әрәб дә һәгигәтән өз миллијјәтини гәсдән даныб «әчәм» ләгәби көтүрә биләрди. Лакин диалогу ахыра гәдәр изләјәнләр ајдын көрүрләр ки, Лејлинин атасы, әрәб олмадығынын үчүн она истеһза етмәк, «дилбазлыг» дији әрәб сәркәрдәсинин ону бағышламајачағыны дүшүндүјүнә көрә өзүнү хәстә бир гоча кими гәләмә верир вә Нофәли јајындырмаг истәјир. Лејлинин атасы өзүнүн миллијјәтчә түрк олдуғунун Нофәлә чатдырылмасы еһтималыны нәзәрә алыб, ону габаглајыр вә санки «әчәм» ләгәби көтүрмәсинә бәраәт газандырмаға чалышыр. Һәмин бу «хәстә гочанын» Нофәли јола саландан сонра өз евинә нечә гүрурла гајытдығыны вә ишләтдији һијлә илә нечә өјүндүјүнү охусаг, диалогун сирри ачылар. Будур, онун дилимиздә поетик тәрчүмәси:

Нофәлин гәләбә чалдығы күндә
Шадланды Лејлинин гәлби
көксүндә.
Гәлбә ишыг сачан о көзәл никар
Деди: «Севин, Лејли, галиб чыхды
јар.,...»
Бу заман атасы **кәлди вүгарла,**
Күлдү бығ алтындан о, ифтихарла.
Өз **әммамәсини кәч гојуб** һаман,
Дил ачыб дәм вурду
дилбазлығындан:
«Бу күн **һијлә төкүб** тор гурараг
мән
Гуртардым јахамы о диванәдән
Вердим чавабыны дөнмәз бир
үзлә,
Ону суја вердим гуруча сөзлә.
Бу **танры веркиси дилимә көрә**
О аллаһ гарғамыш Нофәл
билмәррә
Әл чәкди фикриндән, о хам
хәјалдан
Өз тамаһ дишини чәкди вүсалдан...
(сәһ. 139)

О сөзләри ки, Лејлинин атасы Нофәлдән горхуб демишди, «дилбазлыг» едиб гызмыш әрәб чәнкавәринин гәзәбини сојутмаг үчүн јалан данышмалы олмушду, һәтта өз милли мәнсубијјәти барәдә уйдурма сөјләмишди — бүтүн бунлары күлфәт јанында демәјә еһтијач көрмүр. Әксинә, күлфәт јанында Нофәли јаманламаг, гуру «јалана» алдандығы үчүн она истеһза етмәк «дилбазлыг» мәһарәтинә көрә өјүнмәк, әммамәни дә асудәчә јан гојмаг лазым олур. Атаја бу да лазым олур ки, азғын дүшмәнин әлибош гајытдығыны өз гызынын гулағына чатдырсын.

«Бир әчәм» кими өзүнү сәрбәст вә мәғрур, һәтта чәнкавәрчәсинә апаран Лејлинин атасынын әрәб чаһилләриндән нәләр чәкдијини гејзлә Мәчнунун атасынын үзүнә вурмасы да көстәрир ки, о өз тәбиәти, адәти е'тибары илә әрәбләрдән фәргләнир:

Лејлинин адыны о, дилә салды,
Балам бу дүнјадан мин төһмәт
алды.
(сәһ. 121).

Көрүнүр, бу да доғру е'тирафдыр ки, түрк гызы Лејлинин әрәб дүнјасында аз-чох «сәрбәстлији» «мин төһмәтә» баис олубмуш. Демәк, Низами әрәб торпағында бир түрк гәбиләсинин, һәм јерли мүһитә ујғунлашмаг, әрәб адәт ән'әнәсинә гатлашмаг јолунда сә'ј вә изтирабыны, һәм дә истәр-истәмәз үзә чыхан түрклүјүн

кәтирдији төһмәти, гүрбәтдә түрк күлфәтинин, түрк гәбиләсинин мөһнәтини вә фачиәсини әкс етдирмишдир.

Лејли гәбиләсинин Әрәбистанда јашајан түркләрдән ибарәт олмасына даир поема мәтниндә ачыг-ашкар ејһамлар да аз дејил. Низами һәмин гәбиләнин әрәб гајдалары илә һесаблашмаға мәчбур олдуғуну тез-тез хатырладыр. Мәсәлән:

Әрәб торпағында күләкләр белә
Гызымы салмышдыр ағыза-дилә.
(сәһ. 121)

Поеманын әввәлләриндә Мәчнуну көрмәјән Лејлинин интизары барәдә С. Вурғун тәрчүмәсиндә охујуруг:

Әрәб адәтилә отуруб о гыз,
Чадырда јоллара бахырды
јалгыз.
(сәһ. 64)

Лејлинин атасы Ибни Сәламла јенидән әһд бағлајыр. Тәрчүмәдә охујуруг:

Әрәб гајдасынча онлар бир јердә
Өнчә сынан әһди бағлады бир дә.
(сәһ. 142)

Ибни Сәлам өләндән сонра Лејлинин вәзијјәтиндән данышан мүәллиф јазыр:

Әрәб гајдасынча әри өлән шәхс
Матәм сахлајараг көзә көрүнмәз.
Ики ил гапалы евдә јерләшәр,
Гадынын үзүнү көрмәз бир нәфәр.
(сәһ. 246).

Низами һадисәни нәзмә чәкмәкдәнсә нә үчүн ону шәрһ едир? Чүнки Лејли әрәб дејил вә әрәб адәтләринә бојун әјдији үчүн нишан, тој, јас мәрасимләрини изаһ етмәк лазым кәлир.

Мараглыдыр ки, Ә. Нәваинин әсәриндә дә Лејлинин атасы әрәбләрлә әһатә олундуғу үчүн онларын адәт вә гајдалары илә һесаблашмаја билмир. О да гызынын һаггында чаһилләрин јајдығы деди-годулардан горхур: Нофәлин мәғлуб олачағыны дујан ата белә дүшүнүр.

Болур гәра јер тубигә бармак,
Болмас әрәб ичрә баш чыкармак.
(«Хәмсә», Дашкәнд, 1960, сәһ. 400)
(Гара јерин алтына кирмәк лазым
кәләчәк,
Әрәб ичиндә баш кирләмәк
олмајачаг)

Биз Лејли гәбиләсинин әрәб тајфалары илә гаршылыглы мүнасибәтләринә даир мисаллары (курсивлә верилмиш сөзләри) Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»у илә мүгајисә едәндә ики ил чәкән јас мәрасиминә даир изаһатдан башга орада һеч бир ејһама раст кәлмәдик. Фүзулидә белә ејһамлар нијә јохдур? Она көрә ки, онун поемасы анчаг әрәбләрдән данышыр вә адәт-ән'әнә тәсвир едәндә, бир гызын адына јајылан деди-годуларын ачысыны верәндә «әрәб гајдасы», «әрәб елләри» дејә чар чәкмәјә еһтијач галмыр. Әрәб олмајанларын әрәб гајдасынча дуруб-отурмасыны фәргләндирмәјә исә еһтијач дујулур. Бу мүһүм фәргә көрә дә ики дүһанын, мәһәк дашы олмуш ики устадымызын ејни мөвзулу поемасыны милли характер, милли адәт, вәрдиш, дүшүнчә вә рәфтар тәрзи, дүнјакөрүшү, мүасирләшдирмә өлчүсү бахымындан мүгајисә етмәк лазым кәлир. Јалныз бу сәпкидә апарылан мүгајисәләр ики гыз, ики ана, ики ата, онлары әһатә едән микромүһит—гәбиләләр арасында фәргләри орталыға чыхармаға имкан верәр.

Фүзули өвлад тәрбијәси, хүсусән гыз тәрбијәси үчүн ананын борчу вә мәс'улијјәти, ана-гыз мүнасибәтләри һаггында јығчам, лакин бүтөв бир анлајышын мүәјјән тарихи мәрһәлә үчүн чөвһәрини вермишдир. Бу чөвһәр узун мүддәт Шәрг аләмини тә'мин етдији, бәлкә дә нүмунәви олдуғу үчүн Лејлинин анасынын өјүдү ибрәт дәрси кими гәбул олунмушдур. О нәсиһәтин һәр бејти дөврә көрә әхлаг кодексинин бир бәнди кими сәсләнир.

Фүзули ананын нәсиһәти илә јанашы, онун өз гызы һаггында кәзән сөз-сөһбәтдән сарсынтыларыны һејрәтамизчәсинә верир. Сөзә гәнаәт етмәкдә мисилсиз олан бу шаир од, јанмаг сөзүнү дөнә-дөнә елә тәкрар едир ки, пәришан бир ана гәлбини анчаг белә тәкрирлә көстәрмәк олармыш!

Тәдричи-мәбади илә накаһ
Лејлинин анасы олду акаһ.
Одлара тутушду, јасә батды,
Ол гөнчәдәһанә дил узатды.
Јанар од олуб чәкиб зәбанә,
Ол күлрухә деди јанә-јанә:

«—Кеј шух! Нәдир бу кәфтикуләр?
Гылмаг сәнә тә'нә ејбчуләр?
...Лалә кими сәндә лүтф чохдур,
Әмма нә дејим, **үзүн ачыгдыр...**
...Сајә кими һәр јерә үз урма,
Һеч кимсә илә **отурма,дурма,**

...Оғлан әчәб олмаз олса ашиг,
Ашиглик иши гыза нә лајиг...»

Бу нәсиһәтдә гыз үчүн там гапалы бир һәјат кодексинин маддәләри бирчә-бирчә көрүнүр. Ана она көрә алышыб јаныр ки, «һәмишә кизләјә» билмәдији гызы әхлаг нормаларынын «шаһ» маддәсини позмушдур, јә'ни ашиг олмаг кими бир «рүсвајчылыға» јол вермишдир.

Бу сурэтин прототипи көзүнү ачыб ислам шэриэти һөкмүндэ бөјүмүш бир түрк гадыны да ола биләрди, бир әрәб гадыны да. Фүзули јахшы таныдығы әрәб гадынларыны прототип сечмишдир. Онун әсәриндә Лејлинин анасы гаты мүсәлман гадыныдыр, ислам шәриәтинә там ганл олан анадыр.

Низаминин тәсвир етдији ана әрәб мүһитинә, әрәб әхлаг гајдаларына јабанчы дејил. Онун гызы да диләағыза дүшәндән сонра оғланларла үз-үзә кәлмир, гызлар әһатәсиндә олур, чадырда шам кими әријир. Лакин Низами әсәриндәки ана Фүзулинин поемасындакы кими гызыны ешгә дүшдүјү үчүн јаманлајараг од тутуб јанмыр, әксинә о, гызыны данламагдан еһтијат едир. Ана гызынын әлачсыз көрүнән дәрдинә шәрик олур. Бу да мараглыдыр ки, Фүзулидә ана, Лејлини ата гәһри илә горхудурса, Низаминин әсәриндә аилә башчысынын гәһри, ананын гызына көрә кишидән горхусу дујулмур. Биз јалныз ону билирик ки, Лејлинин атасы гәбилә кишиләриндән бә'зисинин шикајәтини динләјир, сонра «бир дарға» кими Мәчнунун ганына сусајыр, гәбиләнин вә гызынын абрыны төкән «сәрсәријә» гылынч чәкмәк истәјир. Ата өз гызына зүлм етмир, ону һәдәләмир, она күлдән ағыр сөз демир. Атанын өз гызы вә күлфәти илә рәфтарында түрк дастанларында раст кәлдијимиз меһрибан аилә мүнасибәтләринә јахын бир јумшаглыг, әри, бир гәдәр ачыглыг өзүнү көстәрир. Бир даһа буну јада салырыг ки, Нофәли алдадан ата ондан үзүлүшән кими чадыра кәлир, һәтта әммамәсини чәп гојуб гызына ешитдирмәк истәдији сөзләри күлфәтинә дејир. О, Лејлини сөһбәтдән узаглашдырмыр. Лејли өзү ешитдији хәбәрдән сарсылдығыны көстәрмәмәк үчүн чәкилиб кизләнир. Бизә елә кәлир ки, бу рәфтарын өзүндә түрк мәишәт мүнасибәтләри, гадына, өвлада, гыза түрк аилә башчысынын шәфгәти галмагдадыр.

Бу даһа мараглыдыр ки, Низами Лејлиси «аһу кими чәмәндән ајрылыб» оғрун-оғрун бојланараг әлачсыз галанда Мәчнуна мәктуб јазыр, ону бајыра атыр вә бу мәктуб кимин әлинә дүшүрсә, о, Лејлини төһмәтләндирмир, әксинә мәктубу Мәчнуна чатдырыр. Демәк, Лејли гәбиләсиндә бу гызын дәрдинә галан даһа чохдур, нәинки «тә'нә гапысыны ачан»лар.

Лејлинин һалына јананлардан бири дә Зејддир. О да Лејли гәбиләсинин адамларындандыр. Зејдин мүсибәтләрини ешитмиш Лејли дә онун гајғысына галыр, јанына чағырыб она тәсәлли верир.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Лејлинин атасы әрәб мүһитиндә јашајыб ондан асылы олмаја билмәдији кими, Лејли дә тә'нәләрдән чәкинәрәк севдији кәнчин үзүнә чыха билмир.

Лакин мәчбури јашынма, һәја пәрдәсиндән чыхмаг истәмәмәси Лејлинин ачизлији, сатлыг мал кими өз хиридары гаршысында күчсүзлүјү демәк дејил. Бу «һүркәк» аһуја һәлә јыртычы аслан пәнчәси узанмајыб. Вај о асланын һалына ки, бу маралын сағрысына тамаһ салыб она пәнчә вурмаға чәсарәт етсин! Онда аһу бир әждаһаја дөнәр, өзүнү аслан сајаны ачиз ов кими јерә сәрә биләр! Ибни Сәлам, јыртычы аслан кими јох, гылыглы, сәбрли овчу кими Лејлини тәдричән тора салмаг, сонра күчлә она саһиб олмаг истәјәндә көрүн бу «аһу» нечә дәјишилир:

Кечди ики-үч күн, һәја үзүндән
О, муму сәбр илә јумшалтды,
билсән.
Хурма ағачына бир күн әл атды,
Хурмалы будаға о әл узатды.
Лакин о, Лејлидән бир зәрбә
алды,
Ағрыдан усталыб јериндә галды.
Гызын силләсиндән о бирдән-бирә,
Чансыз өлү кими сәрилди јерә..

Ејни һадисә, ејни тале, ејни сурәтләр Фүзули «Лејли вә Мәчнун»унда да тәсвир олунур. Лакин Лејлиләр арасында јерлә көј гәдәр характер, дүшүнчә, рәфтар фәрги өзүнү көстәрир .Фүзули Лејлиси ешгинин фаш олдуғу илк күндән е'тибарән јалан данышмаға, доғма анасыны аздырмаға мәчбур олмушду. «Ешг, ашиглик сөзүнү мән сәндән ешидирәм».
— дејә бихәбәр, садәдил гыз кими шүбһәдән кәнар галмышды. О, гызларла чәмәнлији сејрә чыханда, хәлвәт јер тапыб сакитчә ораја чәкилмәјин мүмкүн олмадығыны көрәндә чичәк дәрмәк, һәм дә әтәк-әтәк дәрмәк бәһанәси илә кәләк кәлиб әһатәсиндәки гызлары башындан әкмишди. Ибни Сәлама әрә верилдијини ешидән Лејли сарсылса да, ата-ана зүлмүндән гуртармаг үчүн бу адамын евинә көчмәји үстүн тутмушду. Фүзули Лејлиси дә ешгинә садигдир, Мәчнунла кәсдији пејманы сындырмыр, о да Низами Лејлиси кими исмәтини горујуб сахлајыр. Ибни Сәламы өз гәрарындан дөндәрир. Лакин о, Низами Лејлиси кими аһу дәрисини дәјишиб әждаһа сифәтли олмаға гадир дејил. Фүзули Лејлиси ачиздир, зәифдир. Онун күчү тәхәјјүлүндәдир. Низамидән 300 ил сонра Фүзули гәләминин «дирилтдији» Лејлинин характери, тәбиәти, фәһми нәгш олунмуш бир лөвһәјә бахаг:

Мән мәктәбә кетдијим заманлар,
Һифзи-сәбәг етдијим заманлар,

Бир шәхс мәнә көрүнду **накаһ**
Олдум пәри **олдуғундан акаһ,**
Чинниләр ичиндә ол **пәризад**
Үлфәт мәним илә **гылды бүнјад...**
Һәр ләһзә дурар **мәнә бәрабәр,**
Дер ким: — «Бәни **адәм етмә,**
һәмсәр!
Јохса гыларам **дәминдә фани,**
Бир зәрб илә **һәм сәни, һәм ани!»**

Мүхтәлиф әсрләрдә **јашамыш Лејлиләрин** Ибни Сәламлара **вердији чавабда** онларын **характери вә дүнјакөрүшү** арасындакы **бөјүк фәрг** дәриндән дујулур. Низами Лејлисинин истәмәдән верилдији **адама вурдуғу** гәфил шапалаг аилә **ағушунда** ачиз көрүнән бир түрк гызынын өзүнә күвәнән бир **кишијә вердији** ибрәт дәрсидир. **Бу шапалаг јығылыбјығылыб** пүскүрән **вулкандыр. Вулкан** тәбиидир, дахилдә **јығылмыш** гүввәнин тәзаһүрүдүр. **Низами** Лејлисини — түрк көзәлини **«әрәб гајдалары»** ајағы бағлы, **дили көдәк** етсә дә, ону һеч вахт **мәчбури јалана,** ата-ананы ихтијарсыз **алдатмаға, она** әр олмаг истәјән адамы **диллә овсунламаға** сөвг еләјә **билмәмишдир.** Түрк көзәли мөвһуми **зеһнијјәт ујдурмаларындан** да **узагдыр. Онун сөзү** мәрданәдир, гәрары **чәнкавәр** гәрарыдыр.

Низаминин **«Лејли вә Мәчнун»**ундан данышанда **академик Һ. Араслы** көстәрир ки, бу әсәр **«XII әср шәраитиндә** Азәрбајчан гызларынын **һүгугсузлуғундан** чох, азад **мәһәббәтә** көнүл верән кәнчләрин **фачиәсини** көстәрир.» **(«Бөјүк Азәрбајчан шаири** Фүзули». Бакы, 1958, сәһ. 194)

Һ. Араслы башга бир әсәриндә Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» **поемасына** даир мүшаһидәләрини **үмумиләшдирәрәк** белә **нәтичәјә кәлир ки,** бу поема исламијјәтин **даһа кениш јајылдығы** бир дөврдә Шәрг, о **чүмләдән** Азәрбајчан **гадынларынын** һүгугсузлугуну, онларын **ачизләшдијини,** мөһкәм мә'нәви буховлара **мә'руз** галдығыны әкс етдирир. **«Фүзулинин** Лејлиси Низами Лејлисиндән **даһа** мәзлум вә гапалыдыр». **«Фүзули** Лејлиси силлә чәкәчәк **вәзијјәтдә** дејил».

Бу фикир **доғрудур. Фүзули Лејлисинин** Низами Лејлисинә **нисбәтән** фағырлығы, ачизлији вә **мәһкурлуғу** ислам еһкамларынын **шиддәтләнмәсиндән** дә ирәли **кәлмишдир. Лакин** бунунла белә Лејлиләр **арасындакы** фәргләр әсасән **һәм онларын мүһитиндән, һәм дә характер башгалығындан** доғур. **Мүһит дејәндә, кениш мә'нада** Әрәбистан **мүһитини, дар мә'нада гәбилә** вә аилә **мүһитини нәзәрә алмаја** билмәрик. **Фүзули Лејлисинин гәбиләси** вә аиләси **үмумәрәб мүһитини тәмсил** едирсә, **Низами Лејлисинин гәбиләсиндә** вә аиләсиндә әрәб **мүһитинә** ујғунлашмајан **һәјат-јашајыш тәрзи,** гыза-гадына **башга бир мүнасибәт** дә **вардыр. Һәтта әринә** ики ил јас **сахламалы олан Лејлиләрин мәрасими** ичра етмәси дә **бир-бириндән фәргләнир.** Низами Лејлиси **мәрасим мүддәти** баша **јетишмәдән өзүнү сәрбәст** апарыр:

Лејлинин ајағы зәнчирдән азад,
Аләми ај кими кәзирди дилшад.
Һеч кәсдән чәкиниб горхмајан о,
гыз
Ашкара, дәрд чәкиб ағлады јалгыз.
О, **евдә, сарајда мәһәлләдә** тәк
Кәзирди, үзүнү әллә өртәрәк.
(сәһ. 253)

Лејли дәрһал ешгинә чарә ахтарыр вә Зејди чағыртдырыб Мәчнуна хәбәр апармағы она тапшырыр. Тапшырығын мәзмуну будур:

Бу күн ки, интизар күнү дејилдир?
Бу вүсал күнүдүр, кет, јарә
билдир.
Дүнја **нә көзәлдир,** бир ојан, аз
јат,
Кет **шәкәри кәтир, гызыл күлә**
гат!

Низами Лејлисинин танрыја е'тигады вар. Лакин Лејли чанын чанына, зәррәнин күллә говушмасы, руһун һагга чатмасына даир тә'лимә јаддыр. О, кечә сәһәрә гәдәр танрыја она көрә јалварыр ки, илаһи ону «одундан үрәјә даг чәкмиш чырага (Мәчнуна) чатдырсын», илаһи Мәчнуна десин ки, «дүнјаны ишыгландыран нуруңдан бир сыхычы кечәдә Лејлијә нурлу күндүз бағышласын». (М. Әлизадәнин филоложи тәрчүмәси, Бакы, «Елм», 1981, сәһ.222)

Низами Лејлиси өз мачәрасынын әввәлиндән сонуна гәдәр тәмиз вә одлу бәшәри ешглә нәфәс алараг өзүнү бүсбүтүн Мәчнуна бәсләдији ешгә һәср едир, бу јолда е'тибар вә сәдагәт тимсалына дөнүб нур сачыр. О, һәтта сон дәрәчә гысганч әр нәзарәти шәраитиндә белә фүрсәт тапараг бир кечә евдән чыхыр, бир гоча васитәсилә Мәчнуну кәтиздирир, әринин јухуја кетмәсиндән истифадә едәрәк Мәчнуна гәзәл охутдуруб онун сәсини динләјир.

Лејли бир дә әри өләндән ики ил сонра Мәчнуна сифариш көндәрир. О, Мәчнунун гапыја кәлиб ичазә истәдијини ешидәндә онун габағына чыхыр. Бу вахт Лејли севкилисиндән ајры дүшдүјү күнләрин, илләрин бүтүн үзүнтүләрини, сонсуз һәјәчанларыны онунла манеәсиз көрүш анлары вә дәгигәләри әрзиндә чисмани сарсынтылар кечирә-кечирә јенидән јашајыр. Сифариш алмыш Мәчнунун әтрафындакы вәһшиләрлә бирликдә гапыја кәлдијини ешидәндә Лејли елә һејрәтамиз вәзијјәтә дүшүр ки, бу вәзијјәти әкс етдирән гәләмә нәинки

е'чазкарлыг, бәлкә **реаллыг** гүдрәти лазым кәлир. Мәчнунун гаршысына чыханда Лејлинин бәдәниндә вә руһунда әмәлә кәлән дәјишиклији бүтүн реаллығы вә психоложи дәринлији илә, бүтүн үлвијјәт вә көзәллији Низами белә тәчәссүм етдирир:

Имарәтдән хараб **(сәрхош)** кими ајрылды,
Әввәл **чадырын сүтуну** кими **дикәлди,**
Сонра **чадырын ипи кими дүзәлди,**
Өзүнү итирмиш һалда чадырдан бајыра **јүјүрдү.**
Јашыл от шүмшадын ајағына дөшәнән кими
Өз гонағынын **ајағына дөшәнди.**
(Филоложи тәрчүмә, сәһ. 224—225).

Әзәлдән тә'нәчи олмајан гәбилә адамлары бу көрүшүн һәр ики ашигә тә'сирини көрүб тәсдиг едирләр ки:
Бу ешг, сәрсәрилик әламәти дејил,
Бу, надир ешг бүтүн дүнјаја ибрәтдир (филоложи тәрчүмә, сәһ. 226)

Низами Лејлисинин бүтүн чошгунлуғуну, чәсарәти, онун реал һәјати мәһәббәти, бу јолда дөзүмү вә сәдагәти ардычыл вә гаршысы алынмаздыр. Лејли бүтүн варлығы илә бағландығы чаванла хошбәхт олмаға чан атыр, нијјәтинә чата билмәјәндә вәрәмләјиб өлүр. О, өлүм ајағында да «фани-дүнјадан үзүлүшмүш пешиман кими бәга аләминә чатмаг үчүн аллаһа јалвармыр. Әксинә, анасына тапшырыр ки, севкилиси башсағлығына кәлсә, она бу сөзләри чатдырсын:

О, ешг јолунда **мәрданә** кетди,
Ашиглиг јолунда **чан гурбан** етди.

Фүзули өз гәһрәманларынын хошбәхтлик тапа билмәдикләри бу дүнјадан «раһи-әдәм ихтијар гылдыгларыны» бәјәнир, намуслу чаванлары чәннәт гучағында хошбәхт сајырса, Низами инсанын бу дүнјадан көчмәси фачиәсинә јаныр. Буна көрә дә ејни образлы фикир устадла шакирд гәләминдә тамам башга-башга мә'наларда сәсләнир. Мәсәлән, Фүзули инсаны торпагла үнсијјәтә чағырырса, Низами торпаға гәзәб вә нифрәт ојадыр, чүнки Фүзулијә көрә, «һәр овуч торпаг бир адәмдир». Демәк, нәсиһәт дә белә олмалыдыр.

Аныб тәнһалығы гәбр ичрә **нифрәт**
гылма өлмәкдән.

Низаминин тәсәввүрүндә торпаг «чан алан нәһәнкдир», о, «инсан ганына булашмышдыр», «онун касасы ганла долмушдур».

Фүзули инсанлара үз тутур ки:
Әсири-нәфсдир әһли-надан, билмәз **фәна гәдрин,**
Фүзули тәрк тәчриди сәнә анчаг мүсәләмдир».

Низами исә «әһли-чаһаны» **фәна гәдрини** билмәјә сәсләмир. О:

Дүнја мәләк долу шејтана бәнзәр,
Әлиндә тәсбеһ вар белиндә хәнчәр.

— **дејә, дүнја**нын икиүзлү олдуғуну **анладыр вә «тәбиәтиндә** һәрислик ол**мајан» адам**ын мүтләг өлүмдән горх**мадығыны, дүшдүјү** гујудан (дүнја**дан) «беһишт** гәсринә јол ахтармаг», **«ајағыны** зәнчирдән гуртармаг» чәһ**дини тәсдиг** едир.

Низами Лејлисинин милли мәнсубиј**јәти илә бағлы** олараг ахтарышлары**мызы шәрһ** едиб гуртармамыш акаде**мик А. J.** Крымскинин тәзәчә нәшр **олунмуш** «Низами вә мүасирләри» (**«Елм»** нәшријјаты, 1981) китабы **әлимизә дүшдү.** Низами барәдә илк **мә'лумат верән** тәзкирәләрдән даны**шанда А.** Крымски Низаминин «кичик мүасири» адландырдығы Оффинин (Ауфинин) «Лүбабүл-әлбаб» **(1198)** әсәриндә «Лејли вә Мәчнун»ун **романтик түрк** гәһрәманларына даир гејдини **мисал** кәтирир вә буну ән марағлы **гејдләрдән** һесаб едир. Оффијә көрә, «Мәнзум түркүстанчылыгдан ибарәт **олан** «Лејли вә Мәчнун»ун әсасыны **тәшкил** едән гыјыг көзлү зәриф (**јә'ни** назәндә—**П. Х.**) көзәлләр **өзләринин үзүндән** дуваға көтүрәрәк **дүнјанын бүтүн** ағыллы адамларынын **ағлыны башындан** чыхара биләрләр» **(сәһ. 27).** Буну охујанда һәм хәчаләт**ләндик, һәм** дә шөвгләндик. Она көрә **хәчаләтләндик** ки, бизим сүбута јетир**мәк истәдијимиз** бир мәсәлә Низами **мүасирләри** үчүн, сән демә, аксиома һесаб **олунурмуш.** Она көрә шөвгләндик ки, Низаминин мүасирләри дә, **онун давамчылары** да «Лејли вә Мәч**нун»да түрк** көзәлләри көрүб, түрк зөвгү **һисс** едибләрсә, инди Низаминин **ән ихтијарлы** варисләри кими биз **нијә бу барәдә** ағыз долусу данышма**јаг, нә үчүн** ахтарышларымызын да**ирәсини кенишләндирмәјәк?** Бу шөвг**лә дә илк дәфә** түркдилли «Хәмсә» **јарадан Әлишир** Нәваинин «Лејли вә **Мәчнун» поемасына** баш вурдуг. Нә**ваи өз әсәрләринин** хүсусән дил чәһәт**дән түркдилли** охучулара вердији дә**рин зөвгү нәзәрә** алараг, бу бахымдан Низами **Кәнчәви** вә Ә. Х. Дәһләвинин **әсәрләриндә «түрк** зөвгүнүн» **«азрак»** **олдуғуну гејд** едир. («Хәмсә», Даш**кәнд, 1960,** сәһ. 454). Нәваи дөврү **үчүн (XY** әср) «азрак» көрүнән зөвг, **Низами мүһити** үчүн јәгин ки, **чохраг көрүнүрмүш.**

Еһтимал ки, Әһситана кедиб чатан «Лејли вә Мәчнун»да «түрк тәр**зи» «чохраг»** олдуғу үчүн Ширваншаһ **ону өзүнүн** шаһ нәслинә јаращдырмамыш **вә** әсәрдә әрәб-фарс бәзәјини артырмағы шаирә тапшырмышдыр. (**Мә'лумдур** ки, Низами бу тәклифдән бојун гачырмышдыр).

Низаминин «Лејли вә Мәчнун» по**емасында «түрк зөвгүнүн»,** «түрк тәр**зинин» сәвијјәсини** мүәјјәнләшдирмәк **үчүн бу әсәрин мә'хәзләри барәдә му-**

əллифин өзүнүн вердији мә'лумата да диггәтлә јанашмаг лазымдыр.

Әсәрин мә'хәзләри барәдә фикир сөјләјән әдәбијјатшүнаслар ичәрисиндә академик Һәмид Араслы, Мирзә Ибраһимов вә мәрһум Јусиф Зија Ширвани Азәрбајчан дастанларына хүсуси әһәмијјәт вермишләр. Јусиф Зија Ширвани бир мәнбә кими әрәб рәвајәтләрини инкар едиб, поеманын јалныз Азәрбајчан епик дастан сүжетинә ујғун олдуғуну иддиа едирсә, М. Ибраһимовун гәнаәтинә көрә, Низами «Лејли вә Мәчнун»у јазаркән нәинки бу барәдә әрәб мәнбәләриндән истифадә етмиш, һәм дә Азәрбајчан халгы арасында олан ләтиф һекајә вә легендалары да дәриндән өјрәнмишдир. Шаир ариф адамларын вә гоча кишиләрин нағылларындан истифадә етдијини дастанда дәфәләрлә гејд едир вә буна ишарәләр вурур».

Бу чәһәтдән Низами «Лејли вә Мәчнун»унда түрк дастаны сүжетинин изләрини Зејд вә Зејнәб әһвалаты ајдын көстәрир. Һәмин әһвалатын сүжет дүјүмләринә, конфликтинә бахаг: Низами «Мәчнунун аличәнаблығы барәдә» сөһбәт ачандан сонра һәмин фәслин сон мисраларында кәләчәк фәслә белә бир көрпү салыр:

Дастанын башланғычы: Зејд әмиси гызы Зејнәбә ашиг олур. Зејнәб дә ону севир. Ортада меһрибанлыг јараныр.

Дастанын илк дүјүмү: ешг Зејдин јурдуну дағыдыр. Зејд әмисиндән мал истәјир, ала билмир, гызыны истәјир — рәдд олунур.

Конфликтдән сонра сүжет шахәләри: Зејнәб «зәнчирләнир», ону гапалы сахлајырлар. Дәрди башындан ашан Зејд дағлара чәкилир, «инчи кими ләтиф гәзәлләр дејир».

Варлы әми өз гызы үчүн варлы әр ахтарыр. Нәһајәт, Зејнәб «голузорлу бир варлыја» әрә верилир. Буну ешидән Зејд сәбрини итирир, вәфасыз достлар ондан әл үзүрләр.

Ашигләрә рәһми кәләнләр дә олур. Лејли Зејди јанына чағырыб она тәсәлли верир, сиррини она ачыр. Гоһумлар ону кизличә Зејнәблә көрүшдүрүрләр. Ашигләр «әһвал сорушмагла кифајәтләнирләр». Араларында «утанчаг бир бахышдан башга бир шеј олмур».

Дастанын сону јохдур. Зејд Лејли илә Мәчнуна хидмәт көстәрмәкдән тәсәлли тапыр. Онларын чәннәтдә говушдугларыны јухуда көрүб севинир. Лакин Зејнәбин һалындан хәбәр верилмир.

Сүжет шахәләриндә Зејдә вә Зејнәбә даир вәсфләр дә вардыр. Зејд һаггында вәсф гыса, бә'зән мүгајисәлидир. О, көзәлликдә әфсанә гәһрәманлары олан Әмр илә Зејдә бәнзәдилир. Зејнәбин көзәллијинә һәср олунмуш вәсф исә гисмән кенишдир.

Зејд вә Зејнәб әһвалаты ади һекајәт, балача нағыл дејил, Лејли вә Мәчнун мачәрасы сәпкисиндә, јалныз конфликти башга олан бүтөв дастан ескизидир. Әкәр онун чәрчивәси азачыг кенишләндирилсә иди, дастан ичиндә дастана бәнзәрди, Лејли — Зејнәбин, Мәчнун — Зејдин шәхсиндә өзүнә дублјар тапарды. Көрүнүр, бу өлчүнү горхулу сајдығы үчүн Низами мүстәгил бир дастанын јалныз ескизини сахламалы олмушдур. Бу ескиз үчүн биз һансы гәдим мәнбәјә үз тутмалыјыг? Бу суала чаваб чәтин олса да, күман гәдим түрк дастанларына кедир. Чүнки, Лејли Әрәбистанда јашајан түрк гәбиләсиндән олдуғу кими, Зејд дә һәмин гәбиләдәндир. Демәк, гәбилә ичәрисиндә вары-дөвләти илә бир-бириндән сечилән тајфалар вармыш вә һәмин тајфаларда доғулан оғлан вә гызларын севкисинә даир дастанлар да јаранырмыш. Әкәр Лејли вә Мәчнун әфсанәси Низами дүһасы сајәсиндә кениш јајылмышса, Зејд вә Зејнәб һаггында дастан сүжети јәгин ки, јазылы әдәбијјата көчә билмәмиш вә бәлкә дә сонралар әми оғлу, әми гызы мәһәббәтиндән бәһс едән дастанлар сәпкисиндә өзүнә башга-башга либас газанмышдыр. «Таһир вә Зөһрә»нин Азәрбајчан вә түркмән версијалары, газахларын «Козу Карпеш вә Бајан Слу» дастаны Зејд вә Зејнәбдән кәлмә конфликти сахламагдадыр. Әдәбијјатшүнаслығымызын гаршысында бу мөвзу илә әлагәдар ахтарышлар дурур.

□